

Ørretutsettinger på ville veier

I påfallende mange vann og elver har ørreten økt i antall, men gått ned i størrelse. Noen steder har det skjedd langsomt, i andre områder raskt. Er dette et resultat av en mislykket utsettingspraksis og forvaltning? Artikkelforfatteren har sett på vår innlandsfiskekultivering, i et historisk perspektiv.

Jakt & Fiske
AV LARS NILSSEN
TEKST OG FOTO

Det første anlegget med kunstig kleket yngel og seinere sommerfåret settefisk ble etablert i Norge på midten av 1800-tallet. I 1855 opprettet det daværende Indredepartementet en stilling for en sakkyndig, som skulle reise rundt i landet for å fremme fiskeutklekking. I tiårene etter poppet små settefiskanlegg opp mange steder.

Det var yngel av røye og sik som ble foretrukket. Kunnskap om konsekvenser av spredning av nye arter var ikke eksisterende og det fantes verken lover eller regler for virksomheten.

Sik og røye er pelagiske fisker, som utnytter de vannmassene ørreten og abboren ikke benytter. Slik tenkte de første fiskeforvalterne og ideen var genial ut fra et ståsted hvor naturen ble sett på som logisk og enkel. Da de første fangstene kom i butten, fikk utsetterne vann på mølla. At fisken skulle reproducere i et enormt antall, var det ikke mange som bekymret seg over. Med vannveiene som ble konstruert bl.a. i Nordmarka for å bedre forholdene for tømmerfløting og sikre nok drikkevann til Oslo, spredte artene seg til nye vann.

Pålagte utsettinger

Fenomenet med produksjon og utsetting av settefisk ble systematisert og akselererte på 1900-tallet. Demninger, rør og turbiner poppet opp under gjenreisning av landet. Som kompensasjon for skadene vassdragsreguleringene medførte for ørretens gytemuligheter, ble regulantene pålagt å sette ut fisk, i stort antall. I de nye vannmagasinene ble det pøst ut yngel. Oppdemmings-effekten hvor løsmasser i reguleringssonen skapte gode næringsforhold for

insekter og annen fiskeføde, gjorde mange av de kunstig anlagte sjøene svært produktive. Det var liten bevissthet om at denne effekten ville avta med årene.

Oslomarkas Fiskeadministrasjon (OFA) ble stiftet i 1936. Sportsfiskeinteressen økte og stangfiske ble tilgjengelig for alle mot betaling av fiskekort. Et nettverk av frivillige dugnadsarbeidere ble etablert i regi av fiskerforeningene. Da krigen var over ble oppgaven å befolke skogens vann og tjern med fisk.

Organiseringen av fisket i Oslo-marka ble et forbilde for fiskekultiveringen andre steder i landet. Det var ørret som gjaldt. Og skulle mange ha glede av den, måtte den bli tallrik. Å skaffe settefisk var første prioritet, sammen med bekjempelse av abborren. Den fikk skylda for det meste som var galt, og ble desimert i millioner med ruser i gytetiden etter isgangen.

Ørret var ørret

Til å begynne med ble det fanget gytefisk fra Nordmarka for å skaffe rogn. Mange av datidens fremste fiskeforskere var engasjert i OFA, og de beregnet at Marka trengte minst 125 000 ørretunger i året, for å dekke behovet. Det ble gravd settefiskdammer så svetten haglet, bl.a. ved Sandungen. Dugnadsånden var på topp, men hva med «varene» som skulle produsere ørretungene? Å fange gytefisk krevde kompetanse og utstyr og var en usikker business, det gjaldt å se seg om etter andre løsninger. Dermed gjorde den danske bekkørreten sin entre i Oslomarka. I etterkrigsåra var begreper som stedegne stammer for gresk å

Massive fiskeutsettinger kan ha gjort mer skade enn gagn i norske vann. Vi må bort fra tanken om at flere fisk alltid gir bedre fiske.

2-årig settefisk. I vann eller elver med gjedde har disse fiskene veldig dårlige sjanser for å overleve. Å sette dem ut i store vassdrag er å kaste penger ut av vinduet, ifølge artikkelforfatteren.

**Sånn vil vi ha det!
Flere av de beste vannene i Oslomarka leverte tidligere jevnlig fisk i dette kaliberet. Kommer det for mye ørret i vannet, faller størrelsen betraktelig.**

regne, selv for biologene. Ørret var ørret. Danskene kunne levere til en billig penge. Kasser med øyerogn ble fløyet inn og fraktet til settefiskanlegget. De første store ørretutsettingene i Nordmarka var barn av dansk bekkørret. Det ble melodien de neste 30 årene og danske bekkørretgener ble spredt over hele landet der det ble satt ut ørretunger.

Storstilte utsettinger

De store reguleringene i Hallingdal og på Hardangervidda startet like etter krigen. Konsesjonene kom tett og reguleringene omfattet mange av Buskeruds store høyfjellssjøer. Og det var ikke småtteri regulantene ble pålagt å sette ut av fisk. Pålegg om fiskeutsettinger var en enkel, effektiv og synlig måte å «løse» miljøproblemet på. Det ble satt ut yngel fra en rekke stammer, i tillegg til danskefisken. Tunhovdfjorden ble regulert allerede i 1920, men påleggene om fiskeutsettinger ble først utformet i 1964. Både i 1959 og 1961 ble det satt ut et betydelig antall 1-somrig dansk ørret, fulgt opp av 1500 ørreter av Bjornes, Slidre og Kalhovdstamme noen år seinere. Et annet eksempel er store

Normannslågen på Hardangervidda. I tidsrommet 1968–1996 ble det satt ut tusenvis av ørretunger fra klekkerier på Ål, Sauda, Hol, Grenland, Reinsvoll og Eidfjord.

Nye arter

1950-årene var fiskekultiveringens storhetstid. Ørret ble satt ut i vann og tjern den aldri tidligere hadde svømt. Sur nedbør var ennå ikke et problem, men på begynnelsen av 60-tallet skjedde det noe med fisket. I Oslomarka ble det lenger mellom storørretrapportene, og abboeren var mer vrien å få has på enn antatt. Sluttet man med rusefangst var abboeren få år etter tilbake i enormt antall. Et par år med svært varme somre og store nedtappinger i hovedvassdragene gjorde sitt til det dårlige fisket. Svaret var å sette ut mer fisk. I 1964 vedtok OFA å intensivere utsettingene av brunørret. De store vannene i Marka skulle få opptil 75 prosent mer settefisk. I tillegg skulle det satses på nye arter. Snart fikk de danske øyerognene av brunørret konkurranse med regnbueørret fra Tyskland og Østerrike. Utsettingsforsøk hadde gitt gode resultater. Riktignok ble den ikke gammel, slo dårlig til i de større sjøene, men i småtjerna ble den fort feit. Splaken, en steril krysning mellom bekkørre og canadarørre, ble også brukt som utsettingsmateriale i noen år.

Tunhovdørreten

Da overtallige bestander av sik og røye ble erklært som et av de store problemene, startet jakten på den ultimate predator. I Tunhovdfjorden hadde på-

fallende mye av ørreten smårøye på matseddelen. Hvorfor ikke satse på settefisk herfra? Det ble satt i verk en rekke forsøk over hele landet, og noen steder slo ørretungene av Tunhovdstammen meget godt til. Påfallende mange av dem ble fiskespisere, men i andre sjøer fikk man ikke denne effekten.

Canadarørre var den siste arten ut i jakten på en predator som kunne rydde opp i småfiskproblemet, før myndighetene i 1992 satt en stopper for det frie initiativ i jakten på den ultimate settefisk. Da kom det et strengt regelverk og utenlandske arter ble tabu. Settefisk måtte kun brukes fra avkom av stedegne stammer, og kjøp og salg av settefisk på tvers av de regionale vassdragsgrensene ble forbudt.

Ørekyt

En pose settefisk som inneholder en fremmed art kan få enorme konsekvenser for et vassdrag. Alle vannene i Hol kommune som fikk settefisk fra anlegget på Reinsvoll i slutten av 70-årene, ble noen år seinere stinne av ørekyt. Nesten ingen av vannene hvor det ikke ble satt ut fisk, ble invadert av den lille karpefisken, som er umulig å få has på hvis den først har etablert seg.

Mye tyder på at det som skjedde i Hol ikke var et enkelttilfelle. Ørekyta spredte seg voldsomt på den tiden, og den ble spredt av mennesker. Å bruke ørekyt som levende agn er en gammel fiskemetode, men at karer med «ørekytespann» i sekken skal ha forårsaket spredningen er lite trolig. Da skulle det ha skjedd mye tidligere. Trolig har den kommet med settefisk. Å se forskjell

**Venstrefoten begynner
å riste ukontrollert, kjent som
«Singerfot» i klatrekretser.**

Alle vannene i Hol kommune som fikk settefisk fra anlegget på Reinsvoll på slutten av 70-årene, ble noen år seinere stinne av ørekyt.

på en ørretynge og ørekyt er ikke lett. Det er ingen hemmelighet at noen av settefiskanleggene hadde besøk av ubudne gjester, som ble med videre som blindpassasjerer ved utsetninger.

Ny kultiveringsstrategi

Økt smittepress og faren for spredning av fiskesykdommer og parasitter tvang fram en mer rigid og bedre kultiveringsstrategi tidlig på 90-tallet.

Kom de nye forskriftene for seint? Er mange av de stedege stammene blitt så oppblandet etter tiår med innflytelse fra fremmede gener at de har mistet sin egenart? Eller er det slik at den opprinnelige ørreten foretrekker sine egne under paringsakten? Ingen vet. Det som imidlertid er sikkert er at mange av de utsatte fiskene ble påført et alvorlig handikap i kampen om formering, før de ble satt ut.

Ønsket om mer innsikt i vekst og overlevelse hos settefisk, ble påtrengende i 60-årene. Storstilte merkeforsøk ble igangsatt, i form av å klippe fettfinnen. Ingen tenkte på at fettfinnen kunne ha en mer subtil rolle – at fisk, som alle andre arter i naturen, har et kjønnsniv hvor kampen om å vinne makens gunst i paringstiden er knallhard, intrikat og snedig. I dag vet vi at fettfinnen spiller en rolle i valg av make. En feit, flott og frodig fettfinne, drar trolig mer damer enn en liten fargeløs flik.

Bedre vannkvalitet og gyteforhold

Også oppdrettsnæringens vekst på 90-tallet fikk stor betydning for norsk ørret. Føret til settefisk ble bedre og anleggene proffere. Ørretungene ble større, mer robuste og produksjonen mer effektiv.

I kjølvannet av de nye forvaltningsreglene ble det også satt i gang en storstilt kampanje for å forbedre eksisterende gytebekker og etablere nye. Etter at rusefiske etter abbor viste seg

Kalking av gytebekker har i mange tilfeller ført til at produksjonen av ørretunger har blitt i høyeste laget. Kombinert med utsetninger er resultatet håpløs overbefolkning.

å være fånytt, var kampanjen om utbedring av gyteforholdene mer enn kjærkommen for å vekke dugnadsånden. Med spader, hakker og spett gikk vi løs på gjengrodde bekkedar, og resultatene lot ikke vente på seg. Samtidig strømmet det millioner over statsbudsjettet til kalking av sure vann og sjøer. Det skjedde mens langtransportert sur nedbør ble redusert hvert år. I dag er sommeregnet over Sør-Norge bare 10 prosent så surt som det var for 20 år siden og vannkvaliteten er mange steder betraktelig bedre. Ørreten begynte å formere seg, mange steder i et antall ingen kunne forestille seg. På få år ble flere av Oslo-markas beste ørretvann fulle av småfisk.

Tragedien på Blefjell

Tydeligst kunne vi se fenomenet i et område som Blefjell. Her var en rekke vann blitt fisketomme på 1960 og

70-tallet, men ble vekkert til liv igjen av kalk og utsetninger. Fram til 2002 var det et fantastisk fiske her oppe. Vannene hadde et næringsoverskudd til utsatt ørret, og ørreten var alene om matfatet. Men da utsettingene fortsatte som før (delvis pga. kraftregulatenes pålegg om utsetninger) og ørretene freste rundt i vill paringsakt på bekkene, gikk det som det måtte gå. Setter du potetene for tett blir de små. Det tragiske er at dette gjentas år etter år, også i dag. En inngrodd ide om nødvendigheten av å ha nok fisk, som stammer fra tiden da settefisk var mangelvare og vannene var sure, og manglende konsekvensanalyser av de tiltak som er gjennomført, har gjort Blefjell til et skrekkenes eksempel på hvor galt det kan gå. Og eksemplene blir stadig flere – også i store vassdrag i Sør-Norge (se egen sak).

Uten effekt i Glomma

Det ser ut til å være få eksempler internasjonalt på entydig vellykkete utsettingsprogrammer i komplekse elvesystemer, foretatt med den hensikt å kompensere for negative menneskelige inngrep.

På tross av massive utsetninger av ørret i Glomma er det fortsatt harren som totalt dominerer fangstene. Her har en fin harr blitt på nord for Tynset.

FOTO: VEGARD VEBERG

Det var konklusjonen til NINA-forskerne Jon Museth, Stein I. Johnsen og Morten Kraabøl i en rapport for et par år siden.

Mange har da også etterlyst hvor det blir av all den utsatte fisken i store vassdrag som Glomma og Rena. Kollega Lars Lenth har fisket ved Koppangøyene i tiår, et område hvor det er satt ut tusenvis av ørretunger, men til dags dato har kun harren glefset over fluene hans. Flere deler den erfaringen.

Det er derfor betimelig å spørre om kraftregulantene er blitt påtvunget å kaste pengene ut av vinduet, eller i verste fall har gjort forholdene verre for den eksisterende ørretbestanden?

Lett bytte

Det er ikke uvanlig at utsatt fisk virrer rundt i vassdraget for å finne seg til rette. Dermed blir de et lett bytte. I perioder har ørret vært den dominerende dietten til gjedda i eksempelvis Løpsjøen, en kunstig oppdemmet sjø i Glommavassdraget.

En annen fare for settefisk (og vandre villfisk) er kraftverksturbinene. Mange steder er det bygget fisketrapper for å hjelpe ørretens vandringer oppover i elvene. Men hva når de skal nedover i systemene? De verdifulle gytefiskene er flergangsgytere og står ikke oppstrøms når de er ferdig med paringsakten. Og en ørret slipper seg som kjent ned på overløpet av en demning eller når en toppluke åpnes. Dette har det først blitt en bevissthet rundt de siste årene. Det vil muligens bety mer for å bevare bestandene i et vassdrag enn å pøse ut titusener av ørretunger hvert år.

Kamp om matfatet

Settefisk konkurrerer også med villfisk om maten, og kan dermed utgjøre en trussel i matfatet. Faren for økt dødelighet grunnet ressursknapphet hos villfisk er en logisk slutning.

Settefiskens størrelse mht. predasjon og faren for å gå i turbiner har også betydning. Finske undersøkelser viser at fireåringer (lengde 37 cm) i langt mindre grad ble spist av gjedde enn treåringer (snittlengde 29 cm ved utsetting). Erfaringer fra utsetting og gjenfangst av stor settefisk i Gudbrandsdalslågen har vist at 50 prosent av den utsatte fisken ble tatt opp i løpet av to uker. Etter 67 dager var 90 prosent av settefiskens tatt opp.

Mye uforstand

Fiskeutsetninger har mange steder gitt et bedre fiske. Men det som var riktig i går, er ikke nødvendigvis gangbar mynt i dag. Lokale fiskeforeninger og grunneiere har tatt konsekvensen av dette, ved å begrense utsettingene. Innføring av størstemål for å bevare de mest verdifulle eksemplarenes gener, bag limit, fang og slipp og begrensning av antall stenger i elver med hardt fiske, er ikke lenger bare et Hemsila-fenomen. Men det produseres og settes fortsatt ut enorme mengder settefisk, og det gjøres stadig alvorlige feilgrep i de gode hensiktens tjeneste! Utsettingspåleggene fra myndighetene til kraftselskapene er fortsatt gigantiske. Heller føre var enn etter snar, bør bli konsekvensen etter det vi nå vet og har sett etter 150 år med fiskeutsetninger.

I dag er det opp til det enkelte grunneierlag, fjellstyre eller forening å bestemme utsettingspolitikken i sitt habitat, en flaskehals om drastiske kursendringer skal gjennomføres. Lokal bestemmelsesrett er ikke alltid et gode når det kommer til fiskekultivering!

I dag er det nesten bare kraftindustrien, som bidrar med midler til ørretforskning, til tross for at behovet for innsats på ferskvannsressursene er større enn noen gang. Direktoratet for naturforvaltning bevilger ikke en krone til annet enn laks og sjøørret. Den utviklingen bør ikke få fortsette!

Det produseres og settes fortsatt ut enorme mengder settefisk, og det gjøres stadig alvorlige feilgrep i de gode hensiktens tjeneste!